

راهکارهایی برای توسعه مهارت‌های همدلی و همیاری در بین دانش‌آموزان (مطالعه اقدام پژوهی)

روح الله رحمتی^۱

افسانه احمدی^۲

دنیا محمود نژاد^۳

ناصر علیمرادی^۴

چکیده:

تحقیق حاضر با هدف توسعه مهارت‌های همدلی و همیاری در بین دانش‌آموزان انجام شده است، طرح تحقیق؛ توصیفی و از نوع اقدام پژوهی است. با توجه به مسئله به وجود آمده در کلاس درس و با مطالعه تحقیقات و بهره‌گیری از نظرات همکاران، راه‌حلهایی برای حل این مسئله در جهت توسعه مهارت‌های همدلی و همیاری اتخاذ گردید، شواهد بیانگر تغییر فضای کلاس درس در راستای همکاری، همدلی و کار گروهی بود به طوری که این رویکرد حتی فضای رقابت آمیز کلاس درس را از بین برده و دانش‌آموزان برای موفقیت همدیگر تلاش می‌کردند. به طور کلی می‌توان گفت توجه به مباحث پرورشی و تربیتی دانش‌آموزان بستری مناسب برای رشد همه جانبه شخصیت دانش‌آموزان فراهم می‌کند که راه را برای موفقیت و یادگیری آن‌ها هموار خواهد ساخت.

کلید واژه‌ها: اقدام پژوهی، همدلی، همیاری.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

۱. کارشناسی ارشد روانشناسی تربیتی roohollah.rahmati3188@gmail.com

۲. کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی Afsanehahmadi1399@gmail.com

۳. کارشناسی ارشد شیمی d.mahmoodnezhad@gmail.com

۴- کارشناسی ارشد روانشناسی تربیتی alimoradinaser@yahoo.com

مقدمه

در پیشبرد فرآیند یادگیری محورهای اساسی و مهمی دخالت دارند که به جهت دهی و بازده مطلوب یادگیری در کلاس می‌انجامد، از عوامل درون کلاس گرفته تا عوامل بیرون از کلاس را شامل می‌شود. از آنجایی که پرورش مقدم و پیشرو در آموزش و یک مقوله جامع است که رشد همه جانبه شخصیت دانش‌آموزان را در بر می‌گیرد، لذا توجه به مباحث تربیتی و پرورشی در مرحله اول از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است.

مدرسه به عنوان کانون تعلیم و تربیت رسمی عمومی و محل کسب تجربه‌های تربیتی یکی از گزاره‌های ارزشی نظام تعلیم و تربیت رسمی عمومی در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش معرفی شده است (سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، ۱۳۹۰).

در فصل سوم سند تحول بنیادین آموزش و پرورش یکی از ویژگی‌های مدرسه در افق ۱۴۰۴ بدین شرح است: تجلی بخش فرهنگ غنی اسلامی، انقلابی در روابط و مناسبات با خالق، جهان خلقت، خود و دیگران «به ویژه تکلیف‌گرایی، مسئولیت‌پذیری، کرامت نفس، امانتداری، خودباوری، کارآمدی، کارآفرینی، پرهیز از اسراف و وابستگی به دنیا، همدلی، احترام، اعتماد، وقت‌شناسی، نظم، جدیت، ایثارگری، قانون‌گرایی، نقادی و نوآوری، استکبار ستیزی، دفاع از محرومان، مستضعفان و ارزش‌های انقلاب اسلامی» (همان منبع).

همدلی نه فقط بر رفتار و عواطف تأثیر گذار است، بلکه به میزان زیادی بر کیفیت یادگیری نیز مؤثر است (کوپر، ۲۰۰۴؛ به نقل از موسویان و همکاران، ۱۳۹۷).

همدلی در آموزش، مقوله‌ای بسیار پیچیده و چند بعدی است؛ به همین دلیل بررسی طراحی آموزشی همدلانه نیز می‌بایست چند بعدی و همه جانبه صورت گیرد. آموزش‌هایی که بر عناصر عاطفی مانند همدلی متمرکزند، به یادگیری مؤثر و پیشرفت تحصیلی منجر خواهند شد (بار- آن و پارکر، ۲۰۰۶؛ به نقل از موسویان و همکاران، ۱۳۹۷).

با وجود این واقعیت که «همدلی، همدردی کردن نیست»، اغلب این دو مفهوم با هم به اشتباه گرفته می‌شوند، همدلی عبارت است از خود را بجای دیگری گذاشتن برای درک بهتر و در نتیجه رفتاری صحیح‌تر؛ در حالی که همدردی سهیم شدن در احساس و رنج و ناراحتی کسی دیگر است. می‌توان همدلی داشته باشیم بدون اینکه همدردی کنیم، و یا می‌شود همدردی کرد بی‌آنکه همدلی اتفاق بیافتد (لطفاتی و زرینی، ۱۳۹۴).

لذا می‌توان گفت یکی از مهارت‌های اصلی و اساسی که دانش‌آموزان بایستی آن را بیاموزند مهارت همدلی است و نیز در کنار آن همیاری و تعاون برای نیل به اهداف برنامه درسی از ضروریاتی است که بایستی این مهارت‌ها توسط مربیان و معلمان به دانش‌آموزان یاد داده شود. دانش‌آموزان باید این مهارت‌های اساسی را در مدرسه یاد بگیرند تا بتوانند در جامعه به عنوان یک الگو به دیگران

کمک کنند، یقیناً با آموزش و به کارگیری این مهارت‌های اساسی در کلاس درس، محیط مدرسه و تکرار آن، این مهارت‌ها تبدیل به جزئی از رفتارهای دانش‌آموزان خواهد شد و چه بسا هم در موفقیت گروهی و یادگیری مشارکتی دانش‌آموزان نقش خواهد داشت.

بیان مسئله

زنگ املا بود و همه برای شروع نوشتن آماده شده بودند، یکی از دانش‌آموزان مدادش را نیاورده بود، اضطرابی وجودش را فرا گرفته بود که از املا جا نماند؛ همکلاسی‌هایش از امانت دادن مداد به او خودداری می‌کردند تا اینکه از دفتر مدادی برایش آورده شد. جلسه بعد زنگ هنر، که فعالیت نقاشی مد نظر بود، یکی از دانش‌آموزان دفتر نقاشی خود را نیز در خانه جا گذاشته بود و از همکلاسی‌اش خواسته شد یک برگه به او بدهد که با اصرار، به او برگه‌ای را داد؛ میزان مشارکت و همیاری دانش‌آموزان در کلاس درس به حدی رسیده بود که مانع بهبود فعالیت یادگیری می‌شد، در این میان اگر دانش‌آموزی وسیله‌ای را نداشت یا در خانه جا گذاشته بود بقیه‌ی همکلاسی‌ها از امانت دادن وسایل به همدیگر خودداری می‌کردند. گوشه‌گیری و رفتارهای پرخاشگرانه در برخی از دانش‌آموزان به وضوح مشاهده می‌شد، به نوعی نبود همدلی و همیاری در کلاس به یک مشکل در فرآیند آموزش تبدیل شده بود، در این راستا در جلسه شورای معلمان تصمیم گرفته شد موضوع مطرح شود تا از نظرات معلمان استفاده گردد و همچنین از کتب روانشناسی تربیتی استفاده گردید در مراحل منظم و قدم به قدم در قالب فرآیند اقدام پژوهی و با نظارت و همکاری گروه نقاد پژوهش (متشکل از مدیر مدرسه، سه نفر از همکاران مدرسه و یک روانشناس) گام مهمی برای رفع این مشکل بر داشته شود و یک جو یادگیری سرشار از همدلی و مشارکت به کمک همدیگر به وجود آید.

اهمیت و ضرورت تحقیق

کودک انسانی از ابتدایی‌ترین دقایق تولد، درک احساس دیگران و احترام به آن را از اطرافیانش خواهد آموخت. مسلم است، در صورتی که احساسات کودک با همدلی اطرافیانش پاسخ داده نشود، مجال برای آموختن و به کارگیری این مهارت ارزشمند انسانی نخواهد داشت. جالب توجه است که بالاترین سطح همدلی، در کودکان و در سنین قبل از مدرسه و سنین مدرسه شکل می‌گیرد. در این سنین کودک می‌تواند ناراحتی و اضطراب دیگران را درک کند. کودکان و نوجوانانی که همدلی را نیاموخته‌اند، درک ضعیفی از مسائل اخلاقی و عاطفی پیدا می‌کنند. این افراد قادر به درک دیدگاه افراد دیگر نیستند و توانایی نگریستن به بعد ناپیدای مسائل را ندارند. در نتیجه، در بسیاری از مهارت‌های دیگر مانند مهارت حل مسئله، مهارت ارتباط مؤثر و مهارت کنترل خشم با مشکل مواجه خواهند بود. علاوه بر این، زمینه آسیب رساندن به دیگران و بزهکاری را نیز خواهند داشت (تقوی، ۱۳۹۷).

آیات و روایات فراوانی وجود دارد که به فضیلت و اهمیت تعاون و همدلی اشاره کرده و فضیلت آن را از بسیاری عبادات بیشتر شمرده است. در این جا به برخی از آن ها اشاره شده است: خداوند در سوره مائده می فرماید: « و (همواره) در راه نیکی و پرهیزگاری با هم تعاون کنید و (هرگز) در راه گناه و تعدی همکاری ننمایید.» (سایت ویکی فقه).

روایات نیز با عناوین مختلفی مسلمانان را به یاری یکدیگر فرا خوانده و در بعضی از امور، آن را واجب و ضروری دانسته است: امام علی (ع) در این باره می فرماید: « بر شماست که یکدیگر را نصیحت کنید و نیکو همکاری نمایید. درست است که هیچ کس نمی تواند حق اطاعت خداوندی را چنان که باید بگذارد. لکن باید به قدر توان، حقوق الهی را رعایت کند که یکی از واجبات الهی، یکدیگر را به اندازه توان نصیحت کردن، و بر پا داشتن حق، و یاری دادن به یکدیگر است.» پیامبر اکرم (ص) می فرماید: رفع گرفتاری و همدلی با مردم بهتر از روزه و اعتکاف یک ماه است (همان منبع).

همان طور که خداوند متعال و امامان معصوم، ما را به تعاون، همکاری و همدلی دعوت می کنند و این امر لازم است در جامعه به یک ارزش و باور تبدیل شود و تلاش برای رشد و نهادینه کردن این مهارت ها بایستی در مدارس آغاز شود.

هدف اصلی تحقیق

هدف اصلی این تحقیق، فراهم کردن بستری برای توسعه و رشد مهارت های همدلی و همیاری در بین دانش آموزان است.

پیشینه تحقیق

کاظمی و ابوالقاسمی (۱۳۹۸)، در تحقیق خود با عنوان تأثیر آموزش همدلی بر پایه بازی بر مهارت های ارتباطی و رفتارهای کلیشه ای دانش آموزان طیف اوتیسم به این نتیجه دست یافتند که آموزش همدلی در افزایش مهارت های ارتباطی و کاهش رفتارهای کلیشه ای دانش آموزان اتیستیک تأثیر دارد. می توان از آموزش همدلی بر پایه بازی برای افزایش مهارت های ارتباطی دانش آموزان به عنوان یک روش مکمل برای بهبود رفتارهای اتیستیک استفاده کرد.

موسویان و همکاران (۱۳۹۸)، در پژوهش خود با عنوان بررسی همدلی دانش آموزان و رفتارهای یادگیری مدرسه ای با استفاده از روش های هوش مصنوعی نشان دادند که ارتباط معناداری بین همدلی و رفتارهای یادگیری دانش آموزان به دست آمد. همچنین افزایش تعداد خوشه ها منجر به گرایش همدلی دانش آموزان درون خوشه ها به یکی از جنبه های آن شد.

آذربایجانی و افتخاری (۱۳۹۵)، در پژوهش خود با موضوع اثر بخشی یادگیری مهارت گفت و گو بر همدلی خانواده به این نتیجه رسیدند که انجام گفت و گوی صحیح بر افزایش همدلی اثر دارد.

نتایج حاصل از پژوهش نشان داد که آموزش مهارت گفت و گوی صحیح اثر معنا داری بر افزایش همدلی بین انسان‌ها و در نتیجه خانواده‌ها دارد.

فرحان‌فر و همکاران (۱۳۹۴)، در پژوهش خود نشان دادند که رفتارهای همدلانه دانش‌آموزان با کاهش پرخاشگری در آن‌ها ارتباط تنگاتنگی دارد (به نقل از برزگر بفرویی، ۱۳۹۴).

احمدی و همکاران (۱۳۹۱)، در پژوهش خود با عنوان تأثیر آموزش مهارت‌های ارتباطی بر سازگاری اجتماعی و پیشرفت تحصیلی دانش‌آموزان مقطع متوسطه شهر زنجان، به این نتیجه رسیدند که آموزش مهارت‌های ارتباطی موجب بهبود سازگاری اجتماعی و پیشرفت تحصیلی دانش‌آموزان می‌شود.

هراتیان و نوذری (۱۳۹۰)، در پژوهشی با موضوع تأثیر بازی‌های رایانه‌ای بر میزان همدلی نوجوانان به این نتیجه رسیدند که:

۱- بازی‌های رایانه‌ای بر دیدگاه پذیری، تأثیر منفی داشته و بر متغیر همدلی و زیر مقیاس‌های اندوه شخصی و نگرانی همدلانه، تأثیری نداشته است.

۲- دانش‌آموزانی که به طور متوسط، روزانه بیشتر از ۵۲ دقیقه به بازی‌های رایانه‌ای پرداخته‌اند، از دیدگاه پذیری کمتری برخوردارند.

۳- جنسیت، در همبستگی بین بازی‌های رایانه‌ای و حرمت خود، تأثیرگذار است.

وزیری و لطفی‌عظیمی (۱۳۹۰)، در پژوهش خود با عنوان تأثیر آموزش همدلی در کاهش پرخاشگری نوجوانان نشان دادند که آموزش مهارت همدلی توانسته است رفتارهای پرخاشگرانه را کاهش دهد و آموزش مهارت همدلی در مدارس، به ویژه در سنین نوجوانی، با فراهم کردن توانایی درک دیگران می‌تواند به کاهش رفتارهای پرخاشگرانه منجر شود.

با بررسی نتایج تحقیقات ذکر شده می‌توان گفت که همدلی یکی از مهارت‌های مهمی است که نقش بسزایی در پیشرفت تحصیلی دانش‌آموزان، سازگاری اجتماعی و کاهش پرخاشگری دارد و در بیشتر این تحقیقات متغیر همدلی به عنوان یک متغیر مستقل (پیش بین) در نظر گرفته شده که تأثیرات آن بر روی سایر متغیرها بررسی می‌شود. لذا این تحقیق، در تلاش هست تا با توسعه‌ی مهارت‌های همدلی و همیاری شاهد پیشرفت تحصیلی دانش‌آموزان باشد و با توجه به اهمیت مهارت‌های همدلی و همیاری، تلاش برای رفع مشکل ایجاد شده در قالب فرآیند اقدام پژوهی ضروری است.

گردآوری اطلاعات (شواهد)

در این مرحله لازم است اطلاعاتی جمع‌آوری شود که بیانگر وجود مسئله در فرآیند آموزش است و با استفاده از این شواهد، می‌توان گفت ضروری است برای رفع این مسئله تلاش کرد تا به وضعیت

مطلوب رسید. لذا از روش های مشاهده و بررسی میزان مشارکت دانش آموزان در فعالیت های گروهی استفاده گردید.

تجزیه و تحلیل و تفسیر داده ها

با بررسی اطلاعات جمع آوری شده در مرحله ی قبل می توان گفت: دانش آموزان به منظور رشد پیشرفت تحصیلی خود؛ نیازمند همدلی و همکاری هستند تا برای یادگیری گروهی مسؤلیت بپذیرند و در راستای آن تلاش کنند؛ از آنجایی که رشد مهارت های اجتماعی از جمله همدلی می تواند در توسعه ی فضای مشارکتی کلاس نقش مهمی داشته باشد، آشنایی دانش آموزان با نقش این مهارت ها و بکارگیری آن ها، ضروری است.

انتخاب راه جدید به صورت موقت

به منظور حل مسئله و تلاش برای رشد و توسعه همدلی و همیاری در بین دانش آموزان لازم بود فضایی تدارک دیده شود تا دانش آموزان به تدریج وارد کار گروهی شوند و با استفاده از تشویقات و پاداش هایی که برای کار گروهی در نظر گرفته شد، سعی شد علاوه بر مشوق درونی (انجام فعالیت ها به صورت گروهی و موفق شدن در انجام آن ها)، مشوق بیرونی نیز لحاظ شود. در انجام کارهای مدرسه با کمک مربی ورزش و مربی پرورشی از دانش آموزان خواسته شد که در طرح های حیاط پویا، برگزاری مراسمات در مدرسه با کارکنان مدرسه همکاری کنند و در ادامه با مسؤلیت دادن به دانش آموزان و آگاه کردن آن ها با مفاهیم همدلی و همیاری و اینکه لازمه ی موفقیت در کار گروهی داشتن مهارت های همدلی و همیاری است؛ تلاش شد تا دانش آموزان این مهارت ها را در مدرسه به کارگیرند.

اجرای طرح جدید و نظارت بر آن

به منظور اجرای طرح جدید، راهکارهای زیر و با همکاری خود دانش آموزان اجرا گردید:
در کلاس درس لازم بود چیدمان کلاس به حالت تعاملی تغییر داده شود، به همین خاطر ابتدا دانش آموزان گروه بندی شدند و بعد کلاس به شکل U در آورده شد تا همه دانش آموزان بتوانند در فعالیت های کلاسی شرکت کنند.
نکات تربیتی درباره این مهارت ها بر روی مواد خوراکی بوفه مدرسه در زنگ تفریح با کمک دانش آموزان نصب گردید زیرا عقیده بر این بود که دانش آموزان این نوشته ها را می خوانند و تأثیر گذار است. همچنین در محل عبور و مرور دانش آموزان مثل راه پله مدرسه، نکات تربیتی نصب گردید.
با توجه به توضیحاتی که برای دانش آموزان درباره همدلی، همیاری و تعاون ارائه داده شد، دانش آموزان خودشان پیشنهاد طرح کمد مهربانی را ارائه کردند، قرار شد آنچه نیاز ندارند در کمد بگذرانند و دانش آموزانی که نیاز دارند از وسایل کمد استفاده کنند.

جدولی برای دانش‌آموزان طراحی شد به منظور ثبت روزانه همدلی و همیاری، با دانش‌آموزان قرار داد بسته شد هر روز هر کار خوبی که انجام دادند داخل خانه جدول مقابل اسم خود، بنویسند؛ به دانش‌آموزانی که تمامی خانه‌ها را کامل می‌کردند جایزه داده شد و تأکید بر این بود که کار هر روز با روز قبل متفاوت باشد؛ یک مورد که خیلی جالب بود، این بود که یکی از دانش‌آموزان در خانه جدول مربوط به اسم خودش نوشته بود امروز به دوستم ریاضی یاد دادم در واقع فهمیده بود که همیاری و همدلی فقط کمک مالی نیست.

می‌توان از طریق فعالیت‌هایی مثل انشا و نقاشی فهمید تا چه اندازه دانش‌آموزان با مفاهیم همدلی آشنا شده‌اند و یا حتی قبل از آموزش این مفاهیم از طریق انشا و نقاشی می‌توان میزان تصورات و دانسته‌های دانش‌آموزان از این مهارت‌ها سنجید.

دانش‌آموزان در زنگ انشا جمع‌بندی از انشاهای خود را در پای تخته در یک خط می‌نوشتند و بهترین جمع‌بندی بر روی کاغذ نوشته و روی جوایز نصب گردید تا به دانش‌آموزان داده شود. برپایی نمایشگاهی از نقاشی‌های دانش‌آموزان در حیاط مدرسه به دانش‌آموزان فرصت می‌داد تا نقاشی‌های همدیگر را نسبت به هم بسنجند و همچنین سایر دانش‌آموزان کلاس‌های دیگر با تعریف این مفاهیم آشنا می‌شدند.

گردآوری اطلاعات (شواهد ۲)

اطلاعاتی که در این مرحله جمع‌آوری شد، به منظور قضاوت درباره بهبودی وضعیت و مؤثر بودن راه‌حل‌های اتخاذ شده است به همین خاطر از روش‌های مشاهده، بررسی میزان مشارکت دانش‌آموزان در فعالیت‌های گروهی، بررسی میزان اطلاعات دانش‌آموزان درباره مفاهیم همدلی و همیاری از طریق فعالیت‌های انشا و نقاشی و بررسی رشد پیشرفت تحصیلی دانش‌آموزان استفاده گردید.

ارزشیابی تأثیر اقدام جدید و تعیین اعتبار آن

در راستای آگاهی از مفید بودن راه‌حل‌های اتخاذ شده، لازم بود نتایج این راه‌حل‌ها مورد ارزشیابی قرار گیرند و به منظور تعیین اعتبار، نتایج تأثیر راه‌حل‌ها در اختیار گروه نقاد پژوهش قرار گرفت که شواهد دال بر توسعه فضای همکاری و همدلی در میان دانش‌آموزان و تلاش برای موفقیت همه‌ی اعضای کلاس بود.

تجدید نظر و دادن گزارش نهایی

گزارشی از تحقیق در اختیار گروه نقاد پژوهش قرار گرفت تا مورد ارزیابی قرار گیرد و در ادامه نیز گزارش نهایی از اقدام پژوهی در اختیار همکاران قرار گرفت تا بتوانند از نتایج این تحقیق در توسعه مهارت‌های همدلی و همیاری در بین دانش‌آموزان استفاده کنند.

بحث و نتیجه‌گیری

پیشنهاد کم‌مهربانی توسط دانش‌آموزان مطرح شد که هر وسیله‌ای نیاز نداریم در کم‌گذاشته شود تا بقیه استفاده کنند، شور و شوق خاصی در کلاس ایجاد شده بود، یکی از دانش‌آموزان سه مداد برای هم‌کلاسی‌هایش خریده بود؛ این نوع همدلی در فضای کلاس خیلی خوشحال‌کننده بود، یک روز به تعداد ۱۶ عدد جایزه تهیه گردید و روی میز کلاس گذاشته شد و قرار شد از دانش‌آموزان سؤالاتی پرسیده شود و خودشان یکی از جوایز روی میز را انتخاب کنند، یکی از دانش‌آموزان (م) اصرار داشت در صورت پاسخ دادن به سؤالات جایزه‌اش بسته مداد رنگی باشد، از میان ۱۶ جایزه فقط یک مورد بسته مداد رنگی بود، اعدادی به طور تصادفی خوانده می‌شد شماره ۹، ۸، ۵، ... هر یک از دانش‌آموزان که به سؤالات جواب می‌دادند وقتی می‌آمدند جایزه انتخاب کنند بسته مداد رنگی را برای هم‌کلاسی خود (م) که می‌خواست صاحب آن شود می‌گذاشتند، با شنیدن این جملات بایستی به این نوع همدلی و صمیمیت بین دانش‌آموزان افتخار کرد، شواهد و نمود رفتاری حاکی از آن بود که انتخاب روش‌های بکار گرفته شده به خوبی توانسته یک محیط یادگیری مشارکتی به وجود آورد که در آن رقابت جایی نداشت، در کلاس درس نقاشی به صورت همگانی برگزار می‌شد دانش‌آموزان هر کدام مداد رنگی‌های خود را برای کمک به بهتر شدن نقاشی می‌آوردند، فضای انزوا طلبی و گوشه‌گیری در کلاس از بین رفته بود. به طور کلی می‌توان گفت بستر یادگیری زمانی فراهم می‌شود که دانش‌آموزان به صورت گروهی در محیطی همراه با همدلی و صمیمیت فعالیت کنند.

پیشنهادها

- لازمی موفقیت در یادگیری مشارکتی، داشتن روحیه‌ی تعاون، همکاری و همدلی است لذا آموزش این مهارت‌های اجتماعی به دانش‌آموزان ضروری است.
- پیشنهاد می‌شود به منظور ارزش‌گذاری؛ دانش‌آموزان مهارت‌های آموخته شده را در مدرسه به کار بگیرند تا این مهارت‌ها در وجود آن‌ها نهادینه شود.

منابع

- ≠ آذربایجانی، احمدرضا و افتخاری، طاهره (۱۳۹۵). اثر بخشی یادگیری مهارت گفت و گو بر همدلی خانواده، سومین کنگره ملی روانشناسی اجتماعی ایران.
- ≠ احمدی، محمد سعید؛ حاتمی، حمیدرضا و اسدزاده، حسن (۱۳۹۱). تأثیر آموزش مهارت‌های ارتباطی بر سازگاری اجتماعی و پیشرفت تحصیلی دانش‌آموزان مقطع متوسطه شهر زنجان، پژوهش‌های روان‌شناسی اجتماعی، دوره ۲، شماره ۵.
- ≠ برزگر بفرویی، کاظم (۱۳۹۴). تأثیر آموزش همدلی بر سازگاری اجتماعی و پرخاشگری دانش‌آموزان دختر، فصلنامه پژوهش در یادگیری آموزشگاهی و مجازی، سال سوم، شماره نهم.
- ≠ تقوی، زهرا السادات (۱۳۹۷). مهارت همدلی، مجله رشد معلم، دوره ۳۷، شماره ۲.
- ≠ سایت ویکی فقه www.wikifeqh.ir
- ≠ سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، شورای عالی انقلاب فرهنگی (۱۳۹۰). تهران: شورای عالی آموزش و پرورش.
- ≠ کاظمی، فهمیه و ابوالقاسمی عباس (۱۳۹۸). تأثیر آموزش همدلی بر پایه بازی بر مهارت‌های ارتباطی و رفتارهای کلیشه‌ای دانش‌آموزان طیف اوتیسم، فصلنامه مطالعات روان‌شناختی، دوره ۱۵، شماره ۲.
- ≠ لطافتی، رویا و زرینی، عاطفه (۱۳۹۴). همدلی، الگوی رفتاری مؤثر در رابطه متقابل مدرس و زبان آموز، دو ماهنامه جستارهای زبانی، دوره ۶، ش ۱.
- ≠ موسویان، سمانه سادات؛ طلایی، ابراهیم؛ فردانش، هاشم و بختیاری، ابوالفضل (۱۳۹۷). تدوین چارچوبی به منظور ارائه آموزش مبتنی بر همدلی در کلاس درس، فصلنامه تعلیم و تربیت، شماره ۱۳۹.
- ≠ موسویان، سمانه سادات؛ طلایی، ابراهیم؛ فردانش، هاشم (۱۳۹۸). بررسی همدلی دانش‌آموزان و رفتارهای یادگیری مدرسه‌ای با استفاده از روش‌های هوش مصنوعی، نشریه راهبردهای آموزش در علوم پزشکی، دوره ۱۲، شماره ۳.
- ≠ وزیری، شهرام و لطفی‌عظیمی، افسانه (۱۳۹۰). تأثیر آموزش همدلی در کاهش پرخاشگری نوجوانان، فصلنامه روانشناسی تحولی، سال هشتم، شماره ۳۰.
- ≠ هراتیان، عباس علی و نوذری، محمود (۱۳۹۰). تأثیر بازی‌های رایانه‌ای بر میزان همدلی نوجوانان، روانشناسی و دین، سال چهارم، شماره چهارم، ص ۱۲۱-۱۴۰.